

OPBOUW

WEEKBLAD TOT OPBOUW VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

uitgave van de gereformeerde persvereniging „opbouw“

Adres redactie: ds H. Amelink, Waal 5, Langerak (Z.-H.)

Administratie: Drukkerij Steenberg, Slotlaan 220, Zeist

AMSTERDAM — H. DE JONG

De apostel en het generatie-conflict

Ik schrijf u, kinderkens...

Ik schrijf u, vaders...

Ik schrijf u, jongelingen...

Ik heb u geschreven...

I Joh. 2 : 12-14.

De mensen, die de apostel Johannes aanspreekt als 'kinderkens', 'vaders' en 'jongelingen' vormen geen drie, maar twee groepen: de vaders en de jongelingen de tweede en de derde generatie van de christelijke gemeente, welke de apostel te samen brengt in één vaderlijke, om niet te zeggen, grootvaderlijke aanspraak: kinderkens. Zoals nu, was er ook toen een gespannen verhouding tussen de ouderen en de jongeren. Johannes is met zijn brief bemiddelend tussen beiden gekomen. Wie zou niet opmerkzaam naar hem luisteren?

Op het eerste gezicht lijkt het, alsof de oude Johannes de zaak wil besussen met een vertederend simplisme: ik schrijf u, kinderkens, want de zonden zijn u vergeven om zijns naams wil. Waar twee kijken, hebben twee schuld — maar het is jullie vergeven, hoor. In werkelijkheid scheidt de apostel met dit woord een christelijke gesprekssfeer. Het evangelie van de vergeving der zonden om Jezus' wil is het fundament waarop de gemeente gebouwd is. Wanneer de gemeente daaruit werkelijk leeft, wordt ze bescheiden, gezeggelijk, corrigeerbaar; groepen, die naar standpunt tegenover elkaar staan, relativeren op goede wijze hun eigen gelijk. Als er één plaats is waar de strijdende generaties van vaders en jongelingen een goed gesprek met elkaar moeten kunnen voeren, dan is dat de gemeente, waar het evangelie van de vergeving der zonden verkondigd wordt. Hoe goed doet het, als we daar iets van mogen zien. Waar 't buiten woedt, is 't binnen zoet.

Maar Johannes begeeft zich ook in het eigenlijke van de twist en heeft naar beide zijden een woord. Ik schrijf u, vaders, want gij kent Hem, die van den beginne is. U moet zich voorstellen, dat deze va-

ders, deze tweede generatie, door de apostelen zelf nog in het geloof onderwezen zijn. (Bij deze Levantijnen is dat wel door Paulus gebeurd.) Is het dan een wonder, dat ze wat aanleunen tegen het apostolisch verleden? De apostelen waren niet de eersten de besten. Johannes vindt dat ook begrijpelijk en niet erg. Maar wat zoeken ze in dat verleden? Dat, wát van den beginne is of Hem, die van den beginne is? In het eerste geval zijn ze echt conservatief en komen ze bij elk volgend vraagstuk niet verder dan: „Paulus zou gezegd hebben...“, waarbij de stembuiging van de apostel er nog meer toe doen zal, dan de inhoud van zijn woorden. Maar zoeken ze Hem, die van den beginne is, dan zal bij hen het verleden nooit tegenover de toekomst komen te staan. Want Hij, die van den beginne is, is de Here God (of Jezus Christus), die was en die is en die komen zal, die gisteren en heden dezelfde is en tot in eeuwigheid.

De apostel schrijft nu, dat de vaders de goede keus hebben gemaakt uit het verleden. Maar laten we ons niet in zijn, zijn stijl vergissen, die hier iets pikants heeft. Onder de constatering verbergt Johannes tegelijk zijn wens, zoals een spreker een jubilaris kan prijzen om een eigenschap, die er wel is, maar die hij tevens al sprekend wil bevorderen. Zo looft Johannes zonder te vleien, zijn woorden zijn aange-naam, maar niet zouteloos (Col. 4 : 6). De vaders krijgen van de apostel de aanmoediging en de aanmaning mee om de traditie, die ze doorgeven, toch vooral uit de eigen woorden van God te laten bestaan. Ze mogen de jongelingen niet met onnodige verpakking open afschepen. Zij mogen er geen schuld aan hebben, als de volgende generatie de overlevering als enkel ballast ter zijde schuift.

Op dezelfde pittige manier van prijzen en vermanen in enen richt Johannes zich vervolgens tot het aankomende geslacht. Ik schrijf u, jongelingen, want gij hebt de boze overwonnen. Aan de jeugd is het overwinnen eigen. Verderop heet het, dat de jongelingen sterk zijn, sterk om hindernissen te nemen, uitdagingen het hoofd te bieden. Maar waarop gaan de kracht, de energie, het elan en het enthousiasme van de jongeren zich richten? Wat is er allemaal wel niet te overwinnen, hoeveel is er niet scheefgegroeid! Inderdaad wordt veel energie verdaan aan schijnverbeteringen. Aanmoedigend wijst de apostel de jeugd de goede richting: zij moeten zich op de boze werpen, om die te overwinnen. Hoeveel veranderingen zijn er al niet in de geschiedenis geweest, die zijn heerschappen onaangetast lieten, die hem alleen maar ander gereedschap aanreikten om over de mensen ten kwade te heersen. Werkelijke reformatie richt zich tegen de heerschappij van de boze.

Er zijn veel duivels en in alles wat mis is, zit een duivel. Wij kunnen vele van zulke duivels overwinnen en ons tegenover de Here Jezus daarop beroepen: hebben wij niet in uw naam boze geesten uitgedreven? — terwijl toch de Heiland antwoordt: gaat weg van Mij, want Ik heb u nooit gekend. Waarom nooit gekend? Omdat we de boze niet overwonnen hebben, de boze, die in ons hart op de troon zat en ons bij de woorden van God vandaan haalde. Zijn gedachten zijn ons niet onbekend. Als het mogelijk was, zou hij zelfs de uitverkorenen willen verleiden. En als hij dat bereiken kan, door ons voor allerlei veranderingen, — die soms ook wel verbeteringen zijn — te laten warm lopen, zal hij het niet laten. Zelfs kunnen we op allerlei punten overwinningen behalen, terwijl we op het hoofdfront toch verliezen. Gij hebt de boze overwonnen — het is voor de jeugd der gemeente een richting-gevend woord. Heeft zij, de oudere generatie al eens zoeken te winnen, door echt de strijd tegen de boze aan te binden? Ze zou minder starheid aantreffen, dan ze misschien verwacht.

Maar waarom zegt Johannes hetzelfde of nagenoeg hetzelfde nog eens en dan in de verleden tijd? Met deze verleden tijd is, eigenaardig genoeg, meer een verschil in plaats en situatie dan in tijd bedoeld. De apostel heeft zich verplaatst in de situatie van hen die de brief ontvingen, hem open maakten en tegen elkaar zeiden: Kijk, Johannes 'heeft' geschreven. Zo stuiten we ook hier weer op de kenmerkende bemoeienis van Johannes om, behalve apostel, ook gemeente-man, broeder onder de broeders en zusters te zijn. Ik schrijf — dat is om zo te zeggen de apostel op de kansel. Ik heb geschreven — dat is de apostel samen met de anderen in de kerkbank, onder zijn eigen gehoor. Werkelijk, dit is Johannes ten voeten uit: apostel en tegelijk makelaar in het apostolisch gezag. Zo gaat hij met ons mee. Zijn woord, Gods Woord, blijft in ons, onder ons — in elke nieuwe tijd ter zake.

KERKELIJK *Leven*

OPEN BRIEF . . .

Als vervolg op de informatie over de kerk te Maassluis in het vorige nummer volgt hier de letterlijke tekst van een „Open Brief”, geschreven door de Heer A. Ros te Maassluis aan de afgevaardigden der classis Schiedam, die op 23 december jl in vergadering bijeen waren. A.

Weleerwaarde en Eerwaarde Heren en Broeders,

Als toeschouwer op de publieke tribune heb ik U bezig gezien in uw classicale arbeid.

Broeders, het moet mij van het hart dat ik tijdens het debat, welke ik meemaakte, telkens dacht aan een bepaald tijdstip van de kerkgeschiedenis, een slecht tijdstip hetwelk ik altijd in mijn gedachten noem „**GEEN POUR PARLER**”.

In „Het wonder van de negentiende eeuw”, beschrijft H. Algra dit tijdstip in Hoofdstuk 10.

Toen ik thuiskwam heb ik dat gedeelte nog weer nagelezen, het luidt:

Hoofdstuk X

DE VERVOLGING

In de procedure tegen De Cock is één moment, dat een bijzonder beslissende betekenis heeft. De Algemene Synode had het vonnis van het Provinciaal kerkbestuur „gereformeerd”.

De Cock moest een kans hebben, om, na schuldbelijdenis en belofte van beterschap, opnieuw te beginnen. En het Provinciaal kerkbestuur heeft hem die kans gegeven. Evenwel op een manier, die bij kerkelijke procedures door vele tijden heen gevolgd is, wanneer men iemand kwijt wil.

A Een schuldbelijdenis is een tere en persoonlijke zaak. Zij die herders der kudde willen zijn, vragen aan hem, die gedwaald of gezondigd heeft, eerlijk en uit de volheid van zijn gemoed te spreken, wat hij voor God en zijn gemeente heeft te zeggen. Zij proberen hem met wijsheid en liefde te leiden, opdat het element van verzoening niet door dat van vernedering wordt verdrongen. Zij haken er naar, aan het einde van het gesprek te kunnen zeggen: wij hebben elkaar door Gods genade weer gevonden. Wij hebben een broeder gewonnen.

B. Maar zij die een broeder kwijt willen, doen het anders. Zij nemen een stuk papier en schrijven een schuldbelijdenis. Zij zeggen: dit kunt gij ondertekenen, zo niet... En wij willen daarover met u geen discussie, wij willen alleen een categorisch antwoord, ja of neen. Onze hoogheid en uw vernedering ligt besloten in dat categorische.

Zo is het De Cock gegaan. Er lag een papier op tafel, toen hij voor het Provinciaal kerkbestuur kwam, dat werd gepresideerd door ds D. Hendriksz. Hij had dat papier te tekenen. Maar De Cock maakte opmerkingen. Elke opmerking werd beantwoord door het stereotiepe: **geen pour parler**. Tenslotte verklaarde De Cock zich bereid, zich aan de reglementen te houden, mits niet in strijd met Gods Woord. Antwoord: **geen pour parler**. Geen woord van een broeder tot een broeder, van een ambtsdrager tot een mede-ambtsdrager, die mede in hetzelfde ambt staat.

Alleen maar: **géén pour parler**... De Cock vroeg, of hij wat op het papier stond, dan eerst eens mocht overschrijven. Dat mocht en onder ijzige stilte, alleen door één honende aanmerking van de president onderbroken, schreef De Cock. Maar hij heeft niet ondertekent, toen niet en later niet. Maar later schreef hij wel, dat hem bij het vertrek enige moeite had gekost de heren te groeten. Die voorzitter was dus ds Hendriksz, van wie de secretaris en adviseur Janssen aan ds Don-

124

Tot zover Algra. U ziet dat ik heb omljnd, 2 meningen. Mening A en mening B.

Mening A is dan:

Behoud de Broeder die gezondigd heeft, laat hem eerlijk en uit de vol-

heid van zijn gemoed spreken. Probeer alles op alles te zetten om hem terug te brengen van de, volgens U, bedreven zonde. Geef hem vooral de gelegenheid vrijuit te spreken. Het is toch al niet zo eenvoudig, één alleen tegen zovelen.

WEL POUR PARLER.

Mening B is dan:

Zorg dat hij zich niet verdedigd, nl. die Broeder die gezondigd heeft, het zou gevaarlijk kunnen zijn, want zijn woorden worden overal gehoord. Stel hem voor een *Fait accompli* en houdt daar aan vast, dan blijft U consequent. Houdt de stellige overtuiging dat een zondaar diep moet bukken en duidelijk terug moet komen, dus:

GEEN POUR PARLER.

Welnu Broeders, nu wil ik U voorhouden wat deze classisvergadering (een gereformeerde) heeft laten passeren in de discussie, welke U met elkaar deed.

Het door mij genoteerde verslag toont het volgende aan:

<i>Pr. ds Deddens</i>	De vergadering wordt geconstitueerd.
<i>ds Teunis</i>	Constitueren is reeds op de eerste vergadering gedaan.
<i>Pr. ds Deddens</i>	Leest besluit vorige vergadering.
	*1. dat ds H. v. Tongeren, Subsidiair de kerkeraad van Maassluis, in strijd komt met het negende gebod waardoor een ernstig ethisch conflict is ontstaan in de classis Schiedam.
	2. dat de classis in deze situatie niet verder kan samenwerken met ds H. v. Tongeren, subsidiair de kerkeraad van Maassluis en hem verzoekt, staande de vergadering, de bedoelde uitlatingen in 't Kompas van 5 dec. 1971 duidelijk en met betuiging van leedwezen terug te nemen;
	3. dat, indien ds H. v. Tongeren, subsidiair de Kerkeraad van Maassluis, het onder 2 vermelde verzoek verwerpt, de samenwerking met ds H. v. Tongeren, subsidiair de kerkeraad van Maassluis, in classicaal verband niet kan worden voortgezet, totdat hij aan het onder 2 genoemde verzoek heeft voldaan;
	en van deze uitspraak kennis te geven aan de raad van de gereformeerde kerk te Maassluis.
<i>Pr. ds Deddens</i>	Kan ds v. Tongeren het artikel terug nemen?
<i>ds Van Tongeren</i>	Ik zal een verklaring voorlezen. Hij vraagt of het gesprokene rondgedeeld mag worden.
<i>Pr. ds Deddens</i>	Is er geen bezwaar dat het gesprokene rondgedeeld wordt?
<i>oud. Weeda</i>	Alleen als de afgevaardigde het artikel terug neemt, verder mag er niet gesproken worden. (B).
<i>Pr. ds Deddens</i>	U hebt gelijk. (B).
<i>oud. v. d. Heijden</i>	Weeda heeft gelijk, echter geef Maassluis de gelegenheid. (A).
<i>oud. Hollander</i>	Dit is een onmogelijkheid, het lijkt onschuldig, maar dat uitdelen kan gevaarlijk zijn. Wil tevoren weten wat er gezegd wordt, door v. Tongeren. (B).
<i>ds. Teunis</i>	Weeda heeft gelijk, echter er is onderscheid tussen de kerkeraad en ds v. Tongeren. Classis heeft uitgesproken, terugname van het stuk van ds v. Tongeren anders geen afgevaardigde meer. Ik ducht gevaar voor uitlezen, wij moeten geen discussie, niet voetstoots toegeven. Besluit handhaven. Dit is een gevaarlijke weg. (B).
<i>oud. Benard</i>	Geen papieren meer op tafel. (B).
<i>Pr. ds Deddens</i>	Laat eerst de kerkeraad dan spreken, wij moeten redelijk zijn tegenover de kerkeraad, daar is geen etisch conflict. Is toch niets op tegen?
<i>oud. Huysen</i>	Er moet toch een antwoord komen van v. Tongeren ja of nee, met de kerkeraad geduld, echter geen discussie, besluit handhaven. (B).
<i>ds Teunis</i>	Laat kerkeraad antwoorden, als het nee is, dan geen discussie meer, besluit handhaven. (B).
<i>ds Van Tongeren</i>	Hier ben ik op tegen.
<i>Pr. ds Deddens</i>	U hebt geen recht tot spreken. (B).
<i>ds Van Tongeren</i>	Mag ik zeggen waarom?
<i>Pr. ds Deddens</i>	Neen, br. Sonneveld mag spreken. (B).
<i>oud. Sonneveld</i>	Leest verklaring van kerkeraad Maassluis.
<i>ds Teunis</i>	Kan dit misschien uitgedeeld?

Dit gebeurt.

Verklaring van de kerkeraad te Maassluis op de vergadering van de classis Schiedam dd. 23 december 1971.

Broeders in onze Here Jezus Christus,

De kerkeraad heeft kennis genomen van het besluit van uw vergadering, genomen op 16 december jl. inzake het pers-artikel „Dieptepunt” van de hand van ds Van Tongeren.

In verband met uw besluit verklaart de kerkeraad:

- 1e. van oordeel te zijn, dat de behandeling van dit kerkbode-artikel van ds Van Tongeren door de classis, zonder dat tevoren met ds Van Tongeren c.q. met de kerkeraad te Maassluis contact was

opgenomen, ethisch onjuist moet worden geacht en daarbij in strijd met art. 30 K.O.

- 2e. verklaart de kerkeraad niet te kunnen inzien, dat ds Van Tongeren in diens artikel „Dieptepunt” in strijd gekomen is met het 9e gebod; de kerkeraad kan ds Van Tongeren derhalve niet verzoeken, zijn artikel „met betuiging van leedwezen terug te nemen”.
- 3e. de kerkeraad roept de classis op, recht te doen en het classicale verband met ons niet te verbreken, maar de oproep van de apostel „u te beijveren de eenheid des Geestes te bewaren door de band des vredes.” Efeze 4 : 3.

Namens de kerkeraad,

- Pr. ds Deddens* Hier is alleen te zeggen „Classis verbreekt het kerkverband niet. De feiten zijn verzwegen in het artikel. Classis op een hellend vlak, volgens het artikel. Hier is geen verbreken van het verband. Classis is bezig zich te beijveren de eenheid te bewaren, afgevaardigden van Maassluis terug te roepen.
- ds Noordman* Vorige vergadering ben ik niet geweest, wat toen besproken is weet ik niet, maar ik kan niet zien dat dit de enige weg is. Kan mij er niet in vinden, dat de samenwerking verbroken is.
- Pr. ds Deddens* Hebt U een voorstel?
- ds. Noordman* Ik dacht dat er een besluit genomen was.
- ds Teunis* Het moet opvallen, dat het 2e punt der verklaring van de kerkeraad te Maassluis zonder argumenten is. Terwijl de classis breed geargumenteed heeft. De kerkeraad laat dat liggen. Het is een magere verklaring. Waarom toont de kerkeraad niets aan? De kerkeraad moet met argumenten komen. Op deze weg komen wij geen stap verder.
- Pr. ds Deddens* Wij moeten ons houden aan ons besluit, Maassluis heeft niets ontzenuwd dit constateren wij, de kerkeraad van Maassluis staat beslist niet buiten het kerkverband. Wij staan wel bij een wissel. Classis zegt niet „U staat er buiten.”
- oud. Sonneveld* De kerkeraadverklaring is besloten aan de hand van de verklaring van ds v. Tongeren aan de kerkeraad.
- ds Van Tongeren* Mag ik iets zeggen?
- Pr. ds Deddens* Ben er op tegen, U kunt in beroep gaan bij de P.S. (B).
- oud. Hollander* Ds v. Tongeren kan geen lid zijn van deze vergadering. Het verband is niet verbroken. De kerkeraad moet zich verklaren, v. Tongeren kan niet spreken als lid. Het is genoeg. (B).
- Pr. ds Deddens* Wil de afgevaardigde van Maassluis op het hart binden terug te komen, anders maakt U geen deel uit van deze vergadering. (B).
- ds Teunis* Zou het niet kunnen dat de classis verzoekt de kerkeraad de verklaring te omkleden?
- oud. Sonneveld* Mag de verklaring van ds v. Tongeren uitgedeeld?
- Pr. ds Deddens* Het gaat om de verklaring van de kerkeraad. (B).
- oud. Sonneveld* De kerkeraad heeft zich achter de verklaring van ds v. Tongeren gesteld.
- Pr. ds Deddens* Het is tegen de orde dat er iets van ds v. Tongeren rondgedeeld wordt, ds v. Tongeren mag niet spreken. Doet U met deze opmerking uw nut. (B).
- oud. De Vos* Om welke verklaring gaat het nu?
- ds Teunis* Heeft een voorstel. Classis vraagt aan de kerkeraad van Maassluis de verklaring in te kleden met argumenten en dan naar de volgende zitting te komen.
- oud. v. d. Heijden* De verklaring van ds v. Tongeren zijn de argumenten, daaruit kunnen wij oordelen. (A).
- oud. Weeda* Het besluit wordt zo ontkracht, classis gaat zich opnieuw beraden d.i. onjuist, er is een eis gesteld, deze moet gehandhaafd (B). Het blijkt dat noch ds Van Tongeren, noch de Kerkeraad bereid zijn iets terug te nemen. Geen argumenten gehoord in het ten derde. Prachtige woorden zijn echter verkeerd gericht, kerkeraad moet zelf doen. Artikel „Dieptepunt” is diepte punt voor de kerkeraad van Maassluis. Niet de bedoeling af te stoten, echter laatste oproep.

PAUZE

- Pr. ds Deddens* Wij constateren dat er een besluit is genomen niet samen te werken totdat ds v. Tongeren heeft voldaan. Wij mochten verwachten dat de kerkeraad iets deed. Classis heeft het recht argumenten van de kerkeraad te horen. Zolang kunnen de afgevaardigden van Maassluis geen deel uitmaken van deze vergadering.
- ds Van Tongeren* Mag ik een vraag van orde stellen?
- Pr. ds Deddens* U kunt geen deel uitmaken van de vergadering. (B).
- ds Van Tongeren* De vraag is prealabel.
- Pr. ds Deddens* Als uw afgevaardigde het doet is het goed.
- ds Van Tongeren* Het is mijn vraag, ik ben afgevaardigde van Maassluis.
- Pr. ds Deddens* Heeft iemand nog iets?
- oud. v. Baarddwijk* Ds v. Tongeren heeft nog steeds niet uitgesproken dat hij niet zal voldoen.
- Pr. ds Deddens* Dat is wel zo, mijnentweeg. (B).
- ds Noordman* Maassluis heeft gezegd dat de verklaring van ds v. Tongeren de zijne is, bij dit stuk moet óók de verklaring gehoord. (B).

- Pr. ds Deddens* U moet goed lezn. Leest... De verantwoording ligt bij de kerkeraad, classis moet op zijn recht staan. (B).
- oud. Huysen* Wij moeten niet aarzelen nu de consequenties van het besluit komen. Wij zijn bezig dit te verknoeien, verklaring is niet gegeven, welnu? Voorstel ds Teunis is fout. Maassluis moet dan maar revisie vragen met alle argumentatie. Samenwerking kan niet worden voortgezet. (B). Er is een weg naar de meerdere vergaderingen.
- ds Van Tongeren* Daar ligt nog altijd mijn vraag.
- Pr. ds Deddens* Antwoordt niet. Heeft iemand iets op papier?
- ds Noordman* Classis spreekt uit dat Maassluis een revisieverzoek doet?
- Pr. ds Deddens* Dat is dan voor de derde zitting.
- ds Noordman* Een revisieverzoek is er alleen voor de volgende classis.
- Pr. ds Deddens* Allen het er over eens?
- ds Van Tongeren* Ik heb nog steeds geen antwoord op mijn vraag.
- Pr. ds Deddens* Ik heb geantwoord, U kunt niet samenwerken. (B).
- ds Van Tongeren* Mag ik dan een woord van dank spreken?
- Pr. ds Deddens* Ik verzoek U te doen naar hetgeen er geconstateerd is. (B).
- ds Van Tongeren* Betekent dit dat ik met ja of nee moet antwoorden?
- Pr. ds Deddens* U kunt in revisie gaan. De weg is open naar de P.S. U bent geen lid. Classis hoopt op antwoord. (B).
- ds Van Tongeren* Wilt U dat wij de vergadering verlaten?
- Pr. ds Deddens* U kunt op de tribune gaan zitten.
- ds Van Tongeren* Wilt U dat wij de kring van de vergadering verlaten?
- Pr. ds Deddens* Ik zend U niet weg zoals Bogerman de Remonstranten wegzond, maar U moet gaan.

Ds Van Tongeren geeft alle Broedersafgevaardigden persoonlijk een hand en verlaat met br Sonneveld de vergadering en tevens de zaal.

Broeders, het is mogelijk, dat mij hier en daar iets ontsnapt is, maar de teneur van deze Gereformeerde Classisvergadering was GEEN POUR PARLER en daarmee is zij veroordeeld.

De gescheidenis herhaalt zich.
O nee, U hebt ds Van Tongeren niet geschorst, Maassluis niet buiten het verband gestoten. Neen, dat deed U niet, want dat zou ongereformeerd zijn geweest.
Echter, U doet anders, U beschuldigt iemand van zonde tegen het 9e gebod (zeer ernstig) maar hij mag zich niet verdedigen, zich niet verklaren. Zelfs als hij het woord ontvangen heeft, mag hij niet uitspreken, want dat kan gevaarlijk zijn. U kunt dan niet meer samenwerken, niet meer samenspreken, ds Van Tongeren werd weggezonden zonder gehoord te worden. Terugnemen of... geen lid, tafellaken doorgesneden.

„Oordeelt ook onze wet de mens, tenzij ze eerst van hem gehoord heeft? Joh. 7 : 51.”

En volgens de uitleg van de catechismus verbiedt het 9e gebod iemand lichtelijk en onverhoord (VERHOORD) te oordelen.

Prof. Greijdanus beklagt zich er nú nog over, in zijn geschrift „Mijne schorsing” dat hij niet gehoord is GEHOORD. Hij zegt dan dat hij wel gelezen is maar dat hij gehoord had moeten worden.

Ds G. Jansen in „De feitelijke toestand” zegt: „Zij (de synode, A.R.) oordeelt over de houding van prof. Schilder tegenover haar voorganger en verbindt zich aan zijn antwoord op haar categorische vragen ook daarover de meest ernstige consequenties zonder dat zij hem persoonlijk hierover heeft gehoord GEHOORD, blz. 126.

Broeders afgevaardigden, deze weg die U gaat is verkeerd, deze weg is niet de weg van de Christus.

Als ds Van Tongeren dan zo schrikkelijk heeft gezondigd, laat hij zich dan verklaren. U moet hem dan horen HOREN, met het oor, naar het bevel van GOD.

Ik hoop en bid dat U zich van deze ongereformeerde weg zult bekeren.

Met heilbiede en Broedergroet,

A. Ros,
Zuiddijk 92, Maassluis

JOKKEN OF LIEGEN?

n.a.v. Godfried Bomans

„De man met de witte das”

Wanneer GB aan zijn vaders verkiezingsoptreden herinnert, weet hij veel humbug te verhalen. In 1917 — nog in de jaren van het districtenstelsel — werd een kandidaat vaak met vijftig-komma-zoveel procent gekozen en elk persoonlijk contactje met de kiezers moest worden uitgebuit. De kandidaat-kamersleden bereisden hun ganse district en voerden er toernooien voor volle zalen. Daarbij werden geen middelen te hoog of te laag geacht; elke gewenste indruk mocht het kiezerspubliek op elke gewenste wijze worden bijgebracht. „Het eigenaardig bijgeloof, dat men vooral 'eerlijk' moet zijn, wat gewoonlijk hier op neerkomt dat men uitgesproken saai is, was toen nog niet doorgedrongen en een spreker kon zich wel wat veroorloven”, mijmert GB.

Hier hebt u al direct zo'n zinnetje, dat gedachten oproept. Bijvoorbeeld: dat dat „bijgeloof” van eerlijkheid vandaag wel in de politiek zou zijn doorgedrongen; en wel als bijgeloof. Bijvoorbeeld: dat eerlijk uitgesproken saai zou zijn. Bijvoorbeeld: dat een politicus vandaag zich niets kan veroorloven. En zo voort.

GB zegt dat allemaal niet. Hij bedoelt het ook niet te zeggen. Maar hij constateert zijn constatering zo naïef, dat het met een schokje tot u doordringt: er is in 55 jaar ook al niets veranderd. Nu — dat wilde GB u laten constateren. Had hij het zelf gezegd dan was het u wellicht ontgaan. Nu u het zelf hebt ontdekt bent u een waardevolle kennis rijker geworden.

Vader Bomans sprak op een politieke vergadering in Lisse. Aan de vergadering werd meegedeeld dat de lijsttrekker juist die dag jarig was. Applaus van de partijgenoten. Dan zei de lijsttrekker terloops dat hij dit soort dagen meestal in zijn gezin doorbracht (instemming van zijn huuselijk aangelegde kiezers) en dat hij het zou kunnen billijken, dat zijn tegenstander zich op zijn verjaardag in huuselijke kring zou hebben teruggetrokken. Zulk een tolerantie stempelde de spreker tot een nobel mens en verlaagde zijn rivaal tot een man van lager orde. En dat de lijsttrekker „na een bange worsteling” zijn sprekersplicht had laten prevaleren boven zijn huuselijk geluk was dan wel een ovatie waard. Hetgeen de spreker geen kwaad deed. Zijn ongeluk wilde echter, dat iemand enkele dagen later dezelfde spreker nog eens beluisterde: nu in Hillegom. En verdraaid — laat hij nu alweer jarig zijn! Weer met het gewenste politieke effect.

GB zegt dat zijn vader een maand lang iedere dag jarig is geweest en vroeg zich af of dit „binnen de grenzen van het toelaatbare bleef?” Zijn antwoord: helaas ja. Vandaag, nu televisie en radio bestaan, zou zulk een bedrog „verwerpelijk” zijn. Maar zulk optreden hoorde tot de techniek van het boeiend-spreken en winnen van stemmen. Trouwens — zijn vader heeft die methode later losgelaten. Zag hij er van af? Nee, maar hij werd gaandeweg wijzer en bediende zich van meer geraffineerde hulpmiddelen (!)

Opnieuw vraagt u zich af of GB het dan zo ruim met de waarheid nam. Maar vergis u niet. Bedrog is niet „verwerpelijk” wanneer het gecontroleerd kan worden — en dus aanvaardbaar wanneer het niet ontmaskerd kan worden. Maar het hoorde bij de spelregels van de politiek — bedoelde GB — en als je naar politici wilt luisteren is het je eigen schuld, als je beetgenomen wordt. Zo, die conclusie was weer voor u.

De serenade, die aan senior gebracht werd wanneer hij herkozen was! Het gezin op het balkon, „kinderrijk en dus gelukkig”, in een opstelling, die volop ruimte gaf aan senior, om zich als hoofd van het gezin te openbaren. Er werd dan voor senior gezongen. „Al die wijd geropende monden behoorden toe aan mensen, die 's ochtends om zeven uur op hun werk moesten zijn. Dat mijn vader door hun vereende inspanning de komende vier jaar wat later kon opstaan, was een drukkende gedachte, ook als men daarbij overwoog dat hij dit voor hun bestwil deed”.

Magistraal proza. Vraag: 1) is een kinderrijk gezin „dus” gelukkig? GB schijnt het te zeggen; 2) was het gezin opgesteld tot meerdere luister van senior en zijn populariteit? GB schijnt het te bedoelen; 3) was het juist om — als al die kiezers om zeven uur op hun werk moesten zijn — zelf langer in bed te liggen? GB schijnt dat te zien als „hun bestwil”. Maar hij zegt dit alles niet. En hij roept bij u het verweer op. Zodra u door deze politiek heen ziet heeft hij zijn zin. Hij wil dat u zelf uw conclusies maakt.

—o—

Dan de vertelling van senior. „Mijn vader 'loog,’” bekent GB, „niet alleen in details (hoewel hij die mogelijkheden geenszins verwaarloosde) maar ook in de hoofdzaken”. „De oorspronkelijke toedracht verdween eenvoudig en werd vervangen door een nieuwe gebeurtenis, waarnaast de oude als een zielige waarneming door de mand viel”. „Zelfs als er toehoorders bij waren, die de gebeurtenis zelf hadden meegemaakt, trok hij zich daar niets van aan. Deze mensen begrepen trouwens al spoedig, dat de toedracht, die zij meenden gezien te hebben, nul en van gener waarde was vergeleken bij wat mijn vader had opgemerkt”.

Toen hij een verhaal over een buitengewoon gecompliceerd ongeluk deed, interrumpeerde een tante van GB haar broer: „maar Jan, ik zag alleen een kip op de weg”. Senior antwoordde, zonder zelfs het hoofd in haar richting te wenden: „dat is wat jij gezien hebt,” en ging onverstoord verder (42/4).

Vaders schoolrapporten bleken uitsluitend uit tien bestaande te hebben en wel omdat er geen hogere cijfers beschikbaar waren. Eén keer, hij gaf dit gewoon toe, „was er een negen bij geweest” — voor vlijt namelijk „Uit deze bijzonderheid trad naar voren dat hij weinig zijn best gedaan had om die andere cijfers te bereiken,” verklaart GB ernstig. Zijn eigen vader had hem toen voor drie dagen de toegang tot het ouderlijk huis ontzegd, „want vaders waren in die tijd veel strenger dan nu” (47).

GB gaat in op dat 'liegen' van zijn vader. „Zuiver technisch gezien is de uitdrukking natuurlijk correct, want er klopt niets aan zo'n verhaal”, bekent GB. Maar hij vervolgt: „Ik meen echter dat een goed verteller een nieuwe waarheid schept, waarnaast de feitelijke toedracht tot de grootte van een erwit” (straks tot de grote van een ert) „verschrompelt”. Want „de waarheid van de een ligt op een hoger niveau dan dat van de ander en wie van fantaseren spreekt miskent de hiërarchie”.

—o—

We komen hier aan het sterkste punt van GB, dat hij blijkbaar van zijn vader heeft geërfd. De waarheid van zijn verhalen ligt op

een hoger niveau dan dat van een verslaggever. De verslaggever vermeldt alleen wat er van het gebeurde het vermelden waard was. De dichter Bomans (een dichter is geen rijmelaar — maar iemand die de waarheid kan verdichten; tot een sproke, een sprookje, een vertelling kan omtoveren) de dichter Bomans maakte uit het historische materiaal een nieuw verhaal, waaraan wel de geschiedenis enige fundamenteën mocht toevoegen, maar welke compositie zijn eigen gang gaat: niet door het notulenboek, maar wel door het spreekboek. Zijn niet de Ilias en de Odyssee (Homerus' heldensagen) sedert Schliemann op een historische grondslag geplaatst? Dacht u dat al die eeuwenoude sprookjes en Volksverhalen uit de lucht gegrepen zijn? Bent u er zeker van, dat Don Quichote nimmer heeft bestaan, evenmin als de Barmhartige Samaritaan?

Goed. Dan kan men de vragen stellen: met welk recht sprak de vader van GB zoveel onwaarheid? met welk recht volgde zijn zoon hem op deze onwaarachtige weg?

U zult die vragen niet stellen, want ze getuigen van een totaal gemis aan fantasie. Er is immers een groot verschil tussen liegen en jokken. Liegen — in de betekenis van bedriegen, iemand om de tuin leiden door de dingen met boosaardige opzet anders te stellen dan zij zijn — is een werk van de Satan, die immers een „leugenaar van den beginne” wordt genoemd. Maar jokken is iets anders. Van huis uit is jokken: boerten, schertsen; ook: dartelen, stoeien, foetsen. Lot probeerde zijn schoonzoons uit Sodom mee te krijgen, maar „hij was in hun ogen als jukkende” zegt de SV in Gen. 19 : 14. De filistijnse Abimelech zag Izaäk en Rebecca „jukkende” (Gen. 26 : 8 SV) dat is: aan het stoeien. Wel werd jokken later een onwaarheid-spreken dat of controleerbaar is of althans de joker geen voordeel beoogt te brengen. Als u een meisje van 16 jaar vraagt hoe oud ze is, en ze antwoordt 61 — dan jukt ze, ze spreekt een grappige onwaarheid, die u zelf kunt constateren; en met een beetje vernuft haalt u zelf de waarheid uit de verpakking.

Salomo waarschuwde (Spr. 26 : 19) zijn naaste niet te bedriegen om daar (onschuldig) te vragen: „jokte ik er niet mede? (SV) of: deed ik het niet voor de grap?” (NGB).

En hiermee zijn de „onwaarheden” van vader en zoon Bomans tot hun juiste proporties teruggebracht. De verhalen van senior waren zo sterk, dat niemand met enig verstand ze blijvend geloofde. En wanneer GB zijn verhalen begon met „ik heb een oude tante, die...” dan barstte de pret al uit zijn hoorders. Hier werd gekokt, zij het op verschillende wijze. Senior raakte vast in zijn verhalen en ging er zelf in onder, vanwege zijn verbale bijziendheid. Junior hield zo veel afstand tot zijn verhalen, dat hij er zelf de gek mee kon steken en ook u uitnodigde, er door heen te zien.

—o—

Toch is hier iets meer van te zeggen. Godfried Bomans heeft op mij altijd de indruk gemaakt van een zeer gevoelig mens, die zich levenslang van grapjes, spitse woordspelingen, verrassende zinswendingen en dubbele bodems bediende, om zijn innerlijk wezen te beschermen.

Waartegen beschermen? Tegen onbescheiden blikken, kwetsende constatering, gemeenzame beduimeling van oude wonden. Een kunstenaar als GB is kwetsbaar. Hij geeft zich bloot zonder naaktloper te willen zijn. Hij bezit een gevoelig instrumentarium, dat niet door ruwe aanraking ontwricht mag worden. Hij kan de beste gevoelens in zijn medemens pas wakker roepen, wanneer zijn eigen gevoelsleven in tact blijft.

Maar ik kan dit alles natuurlijk mis hebben.

D. W. L. Milo - Vierhouten

Leven en dood

7

De dichter en de dood

■ BLOEM, ACHTERBERG, HOORNIK

Er zijn nauwelijks dichters te noemen, bij wie de dood geen rol speelt in hun gedichten. De dood is immers een zeer fundamenteel kenmerk van het menselijk bestaan en juist met die fundamentele kenmerken houdt de dichter zich bezig en confronteert hij de lezer in zijn gedichten. Weliswaar kan niemand zijn eigen dood navertellen, maar ieder maakt in zijn leven het sterven van anderen mee en wordt daardoor geconfronteerd met de vergankelijkheid van de mens en de begrensdheid van zijn bestaan.

Dat bovengenoemde drie dichters bijeengeplaatst zijn, is niet toevallig. Ze hebben zich — ieder binnen eigen thematiek — op indringende wijze met de dood beziggehouden. Daarbij herkenden ze elkaar als geest- en zielsverwanten. Zo schreef Bloem een inleiding bij de Verzamelde Gedichten van Ed. Hoornik, Hoornik droeg zijn gedicht „Overweg” op aan de nagedachtenis van Gerrit Achterberg en in het gedicht „Overgang” spreekt hij van „verzen van Gerrit Achterberg en Bloem, die als twee armen aan mijn lichaam passen”.

Opvallend daarbij is, dat de dood niet altijd even negatief ervaren wordt. We vinden dit bijvoorbeeld bij Bloem. Enerzijds betekent de vergankelijkheid en de beperktheid van het aardse bestaan, dat een absolute bevrediging van zijn verlangens niet mogelijk is, dat allerlei relaties, waarin het geluk en de liefde gezocht worden, afbreken, hetgeen Bloem het besef geeft, steeds weer „de nederlaag” te lijden. Anderzijds betekent de dood ook het einde van smart en lijden, van toch niet te bevredigen verlangen en eenzaamheid.

Dat voortdurende doodsbef van Bloem vinden we b.v. in het volgende gedicht:

INSOMNIA

Denkend aan de dood kan ik niet slapen
En niet slapend denk ik aan de dood
En het leven vliet gelijk het vlood,
En elk zijn is tot niet zijn geschapen.

Hoe onmachtig klinkt het schriël
'te wapen',
Waar de levenswil ten strijd mee noodt,
Naast der doodsklaroenen schrille stoot,
Die de grijsaards oproept met
de knapen.

Evenals een vrouw, die zich eens gaf,
Baren moet, of ze al dan niet wil baren,
Want het kind is groeiende in haar
schoot,

Is elk wezen zwanger van de dood,
En het voorbestemde doel van 't paren
Is niet minder dan de wieg het graf.

(Verz. Gedichten, p. 223)

De eigen vergankelijkheid tegenover de onvergankelijkheid van de natuur, die elk voorjaar weer opbloeit, geeft steeds een pijnlijk besef van machteloosheid, die alleen stoïcijns te verdragen is.

Op de vraag „Wanneer komt mijn lente?” („Quando ver venit meum”) antwoordt Bloem: „Nimmermeer”:

QUANDO VER VENIT MEUM

Nimmermeer. Er is geen weerkomst van een mens gemist getij.

Iedere dag is als de vorige onherroepelijk voorbij.

Altijd zullen lenten keren, altijd zullen herfsten gaan.

Tussen ongeboorne' en doden flitst het menselijk bestaan.

En wat blijft de machteloze tussen straks en nu en toen?

't Onaanvaardbare te aanvaarden en het zwijgen ertoe doen.

(Verz. Gedichten, p. 231)

De teleurstelling gaat — vooral in Bloems latere gedichten — over in berusting en aanvaarding. De eenzaamheid is dan nog het beste: „Wie niets meer rest / Dan stof en steen / Die is het best / Voorgoed alleen.” (Verz. Gedichten, p. 167). Eenzaam wil hij dan ook sterven, niet in aanwezigheid van de enige, die hij liefheeft, zijn zoon Wim. Die aanwezigheid zou het sterven immers nog smartelijker maken, zoals hij belijdt in het volgende, aangrijpende gedicht:

EENZAAM STERVEN

aan W.

Eenzaam sterven.
Hem niet te aanschouwen
De enige die ik
Naast mij begeer,
Wanneer voorgoed de
Donkere wereld
Schrompelt tot niets meer
Dan 't laatste bed.

Eenzaam sterven.
Ongekend heengaan
Naar 't ongekende
Uit nood en leed,
Zonder de vege
Ogen te kunnen
Wenden naar waar dit
Leven aan hing

(Verz. Gedichten, p. 191)

Zo is heel Bloems (betrekkelijk kleine) oeuvre bepaald door de dood. Dat hij zijn toevlucht zocht in het gedicht, betekende voor hem geen vlucht in een andere werkelijkheid. De problematiek van de mens Bloem is dezelfde als die van de dichter Bloem.

Bij Gerrit Achterberg vinden we die „vlucht” in het gedicht wel. Het centrale thema van Achterbergs gedichten is de gestorven geliefde. Dat deze geliefde dood is, wordt niet alleen negatief ervaren: over de grens van de dood heen kan ze volmaakt zijn en wordt ze niet bezoedeld door de tekortkomingen van dit aardse bestaan. In zijn gedichten streeft Achterberg naar contact met de geliefde, over de dood heen. Hij is als Orfeus, in de onderwereld op zoek naar Eurydice. Het gaat om de eeuwigheid, waaraan zowel de dichter als de geliefde deel hebben. De dichter probeert die eeuwigheid steeds opnieuw naar zich toe te halen, maar hij doet dat door middel van het woord. Dat moet steeds

weer opnieuw gebeuren, vandaar ook het grote aantal gedichten, dat Achterberg geschreven heeft (de Verzamelde Gedichten tellen 969 pagina's!). Op zijn wijze is Achterberg dus overtuigd van de macht van het woord. Zo kan hij steeds opnieuw contact met de geliefde krijgen:

CODE

De levenskracht, die gij eenmaal bezat
verdeelt zich nu over het abc.
Ik combineer er sleutelwoorden mee
En open naar uw dood het zware slot.

Het is, in 't vers, de figuratie: God,
te vinden met de letters g, o, d,
in deze volgorde, maar niet per se
ook andere formaties kunnen dat.

Iedere serie, elke schakeling,
Uit welke taal genomen, is geschikt,
zolang ze in de juiste spanning staat.

De dichter, onder 't schrijven, weegt en wikt,
op dood en leven een schermutseling,
totdat de deur eindelijk open gaat.

(Verz. Gedichten, p. 604)

Dat betekent niet, dat de dood geen smart brengt. Het contact met de geliefde breekt ook telkens weer af:

STANDBEELD

Een lichaam, blind van slaap,
staat in mijn armen op.
Ik voel hoe zwaar het gaat.
Dodepop.
Ik ben een eeuwigheid te laat.
Waar is je harteklop?

De dikke nacht houdt ons bijeen
en maakt ons met elkaar compact.
'Om Godswil laat mij niet meer los;
mijn benen zijn geknakt',
fluister je aan mijn borst.

Het is of ik de aarde tors
En langzaam kruipt het mos
over ons standbeeld heen

(Verz. Gedichten, p. 474)

Maar Achterberg houdt zich niet alleen met zichzelf en zijn geliefde bezig. Ook anderen brengt de dood smart en eenzaamheid, zoals hij beseft, als hij denkt aan hen, die in de Tweede Wereldoorlog gevallen zijn:

DODENHERDENKING

I
Als op de 4e mei moeders en
meisjes gaan
naar 't heldenkerkhof in het duin
bij Bloemendaal
moet het een avond zijn van algemeen
gedenken.
Wie zag niet elke dag zijn eigen
dode wenken?

Al brak reactie zich met nieuw geweld
ruimbaan
en lonkte weer van ver 't aloude
kapitaal,
nog zouden wij de armen in de aarde
krenken,
mocht niet een uur van rouw zijn
rijkdom overdenken

Drs. G. E. Booij werd in 1947 geboren. Hij studeerde Nederlands aan de Rijksuniversiteit te Groningen en is momenteel als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

Want wie zijn leven gaf voor anderen in nood,
hem komt het laatste toe wat lot- en landgenoten
op kunnen brengen als de schuld der dankbaarheid:

een handvol bloemen en een woord
te rechter tijd
gezwegen van de tranen ongemerkt
vergoten
bij 't eenzaam breken van het dagelijkse brood.

(Verz. Gedichten, p. 947)

De Tweede Wereldoorlog en de bittere doodservaringen daarin deden spelen een heel belangrijke rol in de gedichten van Ed. Hoornik, die in Dachau gevangen heeft gezeten. Hij schrijft daarover:

„Om te weten, wat liefde is, moet men zijn geliefde verloren hebben (Hoornik doelt hier op Achterberg); om te weten wat leven is, moet men zijn gestorven. Wat dat laatste betreft, hadden wij het „gemakkelijker” dan voorgaande generaties, voor wie de dood meestal meer verbeelding dan werkelijkheid was. Wij werden gestorven. Boordevol gestorvenheden kwamen we uit de oorlog terug in een bestaan, waaruit we al meenden voorgoed vertrokken te zijn. **De poëzie, die ik sindsdien schreef, is de poëzie van een overlevende.** Zij houdt zich bezig met het meest elementaire en het meest raadselachtige: het bestaan, het eigen bestaan. Zij kijkt in de dood, de eigen dood, en achter de dood, die van ons allen is...”

(Over en weer, (1962) p. 145)

De doodservaring, die bij Hoornik ook voor zijn ervaringen in Dachau al sterk aanwezig was, is daar nog versterkt. Zijn dichterschap is als het ware „voltooid door Dachau”. In een interview spreekt hij daar als volgt over:

„Wie dood zegt, zegt leven. De dood is onze enige realiteit, die al het andere onzeker maakt. Je hebt er mee te maken, of je wil of niet. Maar het hangt, denk ik, ook samen met mijn persoonlijke ervaringen: de dood van mijn moeder, toen ik zeven jaar was, met als gevolg een zekere vereenzaming en vervreemding. En dan later natuurlijk — ik was toen vier en dertig — de dagelijkse dood in het concentratiekamp. Daar leefde ik met en in de dood. Dachau werd voor mij zo iets als eh... laten we zeggen: een soort hiernamaals.”

(Raam 58, okt. 1969)

Het hiernamaals wordt door hem dan ook beschreven als een soort concentratiekamp, getuige de volgende passage uit het gedicht „Overweg”:

In gestreepte strodunne kleren
barvevoets, een steen op de rug,
bewaakt door al langer gestraften,
waden twee-aan-twee de pas-doden
met stijfge benen en knieën
en nog ongestorven gedachten
de poort van het dodenrijk in.
Wanneer ze wat beter gaan zien,
ontwaren ze overal borden.
Het ene vermeldt: Quarantaine,
het andere: Zuiveringsplaats

Tegelijkertijd is het bestaan voor hem ook schuld, oerschuld, al verwerpt hij, dat de schuld van de mensen ontstaan is door de zondeval.

Ook in het concentratiekamp voelde Hoornik zich schuldig: hij kon zich af en toe verplaatsen in de positie van de kampbeul: hij is kampbeul en slachtoffer, moordenaar en vermoorde. Dr. E. H. Cohen, die promoveerde op een proefschrift over „Het Duitse concentratiekamp”, beschrijft in enkele nummers van Vrij Nederland van enkele maanden geleden soortgelijke ervaringen in zogenaamde 'ego-documenten', verhalen over zijn eigen ervaringen. Ook hij kent die neiging tot identificatie met de kampbewaker. Zo laat Hoornik „de man” in het gedicht „De vis” zeggen:

Wat ik hebben wil, denkt de man,
is een nieuw, een schuldeloos leven;
mij, moordenaar en vermoorde,
zit de dood in armen en benen.
Maar waar vind ik de menselijke
rechter,
die, sinds ik God heb verloren,
de durf heeft mij schuldig te spreken
en die als ik smek mij te straffen,
mij antwoordt: jouw straf is bestaan.

En de verdrinkingsdood van een jongetje in Middelharnis — gewoon een berichtje uit een krant — veroorzaakt bij hem een schuldgevoel en daarom schrijft hij een „Requiem” voor dit jongetje.

Zo hangen dood en schuld steeds nauw met elkaar samen:

„Tegen alle rede in, creëer ik een hiernamaals, geen werkelijkheid dus, maar een fictie... een hiernamaals waar ik meen al eens vertoefd te hebben (Hoornik doelt hier op Dachau). **Want schuld moet worden gestraft.**”

(Hoornik in bovengenoemd interview,
Raam 58, okt. 1969)

Maar Achterberg geeft een ander, een beter antwoord op de schuldvraag, een schuldvraag, die juist bij hem zeer reëel was: hij had immers werkelijk iemand vermoord:

BEKERING

Gij hebt het hoog geheim doorbroken,
Here Jezus
tussen ons en den Vader, naar
Uw Woord
mogen wij zonder zonde zijn en
nieuwe wezens,
wat er ook in ons leven is gebeurd.

Ik deed, van alles wat gedaan kan
worden
het meest misdadige — en was
verdoemd
Maar Gij hebt God een witte naam
genoemd
met die van mij. Nu is het stil
geworden,
zoals een zomer om de dorpen bloeit.

En moeten ook de bloemen weer
verdorren:
mijn lenden zijn omgord, mijn voeten
staan geschoeid.
Uit Uwe hand ten tweeden maal
geboren
schrijd ik U uit het donker tegemoet.

(Verz. Gedichten, p. 600)

Dat is het nieuwe leven, het leven, dat de dood overwint, ondanks alles.

Tunesië EEN IMPRESSIE

3)

■ l'Église réformée

De meeste reisbureaux hebben een uitvoerige lijst van nachtclubs en roulettezalen bij de hand, maar als men vraagt naar een kerkadres, wordt het moeilijk.

Onze reisleader leverde een lijstje „voor elk wat wils”: Rooms-Katholiek, Anglicaans en Eglise réformée.

De aanvangstijden waren bekend, en met z'n tienden zouden wij per VW-bus van Hamamed naar de stad Tunis gaan.

Zowaar verscheen het busje op tijd, en reed met zo'n roekeloze vaart, dat ons gebedsleven al funktioneerde vóór de kerkdienst begon!

Het adres luidde: 36, Rue Charles de Gaulle.

Zo, dus ook in Tunis, ondanks de oorlog in Bizerta, eerbetoont aan Frankrijks grote staatsman.

Het was een eenvoudig stijlvol kerkgebouw, tussen de huizen ingeklemd.

Wij waren de eerste kerkgangers. Vanaf een grammofoon klonk een „cantate van Bach” opgenomen in de Laurentskerk te Rotterdam.

We waren benieuwd naar de landsaard van de kerkelijke gemeente hier.

Inwoners van het land, of waren er nog zoveel Fransen?

Stom verbaasd waren wij, toen de volgende kerkgangers binnenkwamen: de vrouw van de familie droeg Walcherse klederdracht!

De familie was gelogeerd bij hun zoon, die als landbouwingenieur werkzaam was bij de F.A.O., de voedselorganisatie van de Verenigde Naties.

Daarna druppelde het kerkje half vol.

Het aantal zitplaatsen wat plm. 100. Er waren plm. 40 kerkgangers.

Tegen de tijd dat de dienst begon werd de grammofoon vervangen doordat een dame, die ons ontvangen had, een harmonium bespeelde.

De predikant opende de dienst met een „Introduction”, waarbij hij de eerste zin sprak en de gemeente antwoordde:

„Seigneur, ouvre mes lèvres
et ma bouche publiera ta louange
O Dieu, viens à mon aide,
Seigneur à mon secours”.

Daarna zongen wij de openingspsalm, Ps. 121 (Nieuwe Berijming, uitgave Strasbourg 1970).

„J'ai regardé vers les hautes montagnes
Et j'ai pensé: d'où viendra mon secours?
Le secours vient du Dieu qui
m'accompagne.
Le Créateur, le maître de mes jours”.

Zo zingend gaat het door je heen, dat de HEER Zijn volk overal heeft en dat Hij overal bezig is.

Dat die wereld waarvan je de rivieren, gebirgen en steden, in je jeugd in je hoofd hebt gestampt, niet alleen geografische indelingen zijn, waardoor de wereld te overzien

is, maar ook de vervulling is van Mattheus 13:38.

„Die het goede zaad zaait, is de Zoon des Menschen; de akker is de wereld”.

Christus zaait overal; over heel de wereld. Dat Evangelie te zien, bevestigd in de ontmoeting met de broeders en zusters, waar dan ook; je vind ze overal als je ze maar zoekt, dat troost.

Het is, als met Paulus op weg naar Rome, toen hij de broeders ontmoette bij Trés Tabèrnae: God danken en moed grijpen.

Het ligt je uit boven de problematiek van ons eigen land, met zijn verscheurde kerk-gemeenschappen en de vragen hierover in het hart: „Waarom, waartoe?”

In ons landje woont niet het laatste restantje van Zijn volk op deze wereld, maar slechts een nationale gebonden deel van Zijn grote volk dat Hij op de wereld heeft.

Een volk met een rijke geschiedenis, o ja, maar heeft Christus' kerk elders in de wereld, niet evenveel?

Dit te beseffen, bewaart het Nederlands-Gereformeerd hart voor hoogmoed en maant tot zeer grote voorzichtigheid.

Als dan voorgelezen wordt:

„La Loi du Royaume qui vient”.

dan beseft je weer opnieuw, dat Zijn Koninkrijk komt, ondanks de scheuringen en twisten op dat plekje van de aardbol, dat Nederland heet.

De schriftlezing bestond uit Ps. 32 en Mattheus 22:15-22.

Het bleek die zondag een Avondmaalsdienst te zijn.

Altijd blij de uitnodiging te ontvangen om brood en wijn te gebruiken tot Zijn gedachtenis, vierden wij met hun het Avondmaal.

We stonden in een halve kring om de dominee en ontvingen een stuk brood in de handpalm, waarbij wij zongen:

„Jesus ta voix nous convie
à ce festin de la vie
en ce lieu tout me retrace
les prodiges de ta grace
Fais aujourd'hui je contemple
tes chartites sans exemple
avant de me nourrir d'elles
a tes ables éternelles!”

waarna gelijktijdig het brood genuttigd en later de wijn gedronken werd.

Heel de dienst was voor ons een geestelijke belevenis. Familie te ontmoeten die je tevoren niet kende, maar nu herkende in onze Heer en Heiland, Jezus Christus, is een feest.

Na de dienst spraken we met de dominee. De gemeente bestond uit plm. 100 zielen, verspreid over geheel Tunesië, samengesteld uit Europeanen van verschillende landen.

Alleen 's zondagsmorgens was er dienst en dan één keer per maand Avondmaal.

Sprekend over de geschiedenis toonde hij mij de preekstoel waarop een kopie bevestigd was van een opgegraven steen; het ken-teken van de kerk van Karthago, uit de 2e eeuw na Christus; een vis met een kruisteken.

Hij zei: „Als Christus al 17 eeuwen in dit land bezig is, zullen wij niet somber zijn voor de toekomst van het Evangelie in Tunesië. Ook hier zijn er velen geweest die de HERE liefhadden en zo er heden herkenbaar weinigen zijn dan wil dat niet zeggen, dat in Gods toekomst Christus' kerk hier weer niet tot een grote menigte wordt.”

Als een dominee in die verwachting werkt, dan word je blij!

Wilt u zijn naam:

Pasteur Jean Metayer,
tél.: 280.560, stad Tunesië.

Het kerkadres is:

36, Rue Charles de Gaulle.
Aanvangstijd: 10 uur.

Gaat u binnenkort eens naar Tunesië, reis dan zondags eens naar de stad Tunis.

Proef de gemeenschap der Heiligen.

Uw komst is voor hen een bemoediging en uw ontmoeting met hun is tot hun troost.

Karthago, Hannibal, Rome, Augustinus, Mohammed, Frankrijk, Bourguibba.

Alles komt en gaat, maar Gods Woord houdt stand in eeuwigheid.

CHRISTENEN IN DE POLITIEK

(1)

■ „Jongeling ten voeten uit”

is de titel van een boek over de heer P. Jongeling, dat door Rik Valkenburg is samengesteld en dat aan de redactie ter bespreking werd toegezonden.

De omslag van het boek — tegen een zwarte achtergrond een zeer ernstig kijkende Jongeling — maakt een wat sombere indruk. Deze sombere indruk is slechts en dele van toepassing op de inhoud van het boek.

De heer Jongeling heeft drie jaren concentratiekampervaring achter de rug en de politieke situatie in Nederland en in de internationale wereld verontrust hem in hoge mate. Boven alles vertrouwt hij op Gods leiding in zijn leven en in de wereldgeschiedenis en dat maakt hem tot een gelukkig christen. Dit blijkt ook uit het genoemde boek, dat door Zomer en Keuning te Wageningen is uitgegeven.

Na een beschrijving van zijn jeugd jaren volgt een spannende vertelling over ervaringen in het concentratiekamp. Het is een aangrijpend verhaal.

De tweede helft van het boek gaat over de na-oorlogse tijd en wel voornamelijk over de heer Jongeling als hoofdredakteur van het Gereformeerd Gezinsblad (later: Nederlands Dagblad) en als lid van de Tweede Kamer voor het G.P.V.

Het boek is wat rommelig samengesteld. Enkele gedeelten zijn geschreven in de vorm van een zakelijk verslag, andere gedeelten hebben iets van een roman en weer andere gedeelten hebben de vorm van een interview.

De heer Jongeling heeft over veel onderwerpen en personen een duidelijke mening.

Hij blijkt bijv. veel kritiek op „Opbouw” te hebben en zegt dat „De Reformatie” de gereformeerde koers vaart (161, 162). Prof. Kamphuis wordt door de heer Jongeling een leidsman genoemd, omdat hij voor de leer der waarheid op de bres gestaan heeft (109, 110). Een man, die goede leiding heeft gegeven en aan wie de vrijg. geref. kerken veel te danken hebben... Kerkelijke zaken en kerkscheuringen worden erg simplistisch voorgesteld. De predikanten Telder en Oosterhoff worden zonder omhaal van woorden tot ketters verklaard...

De heer Jongeling schaamt zich niet voor zijn mening.

Ik vind het moeilijk om zo'n boek te bespreken. Er wordt veel in beweerd en weinig geargumenteed.

Toch lijkt het me van belang aandacht aan dit boek te besteden. Niet zo zeer vanwege de persoon van de heer Jongeling, maar gezien de politieke partij die hij vertegenwoordigt en de kerkelijke richting waartoe hij behoort.

Dit is m.i. ook in de lijn van de heer J., die zichzelf niet op de voorgrond wil plaatsen. Er zijn mensen, die hem bewonderen, anderen die hem verguizen. Aan beide houdingen zit een gevaarlijke kant. Iemands wijze van optreden kan natuurlijk zeer bevorderlijk, maar ook zeer schadelijk zijn voor de zaak die hij voorstaat. Wie op het politiek toneel van Nederland zoekt naar sympatische figuren, zal het met zijn partijkus bizonder moeilijk hebben.

Tijdens het lezen van het boek heb ik achter verschillende uitspraken vraagtekens geplaatst. Achter andere gedeelten, waarin de heer J. spreekt over het christen-zijn in deze wereld e.d., heb ik een uitroep teken gezet en vaak gedacht: wat staan we als christenen toch dicht bij elkaar en wat heb je elkaar nodig!

Het is triest te zien, dat binnen enkele jaren kerkgemeenschappen scheuren. Natuur-

lijk met de wederzijdse opmerking: zij zijn ons onvergetelijk. In de praktijk zijn de kontakten en de pogingen daartoe zó minimaal, dat gevreesd moet worden, dat de breuken definitief zijn.

Het past een christen zichzelf voortdurend de kritische vragen te stellen of hij wel op de goede weg is, of hij in het verleden goed gehandeld heeft, of hij niet méér had kunnen doen om te proberen tot het uiterste samen de moeilijkheden te bespreken teneinde er samen uit te komen.

De standpunten en verhoudingen zijn vaak verhard en een discussie wordt meestal door een sfeer van wantrouwen belemmerd.

Wij zijn te gauw geneigd met de vinger naar anderen te wijzen. Naar mijn overtuiging ligt de schuld niet aan één kant.

Ondanks alle goede pogingen, zal in ons blad ook niet altijd even evenwichtig geschreven zijn.

Een christelijk gesprek over deze zaken moet altijd met de erkenning beginnen: ook wij gaan niet vrij uit!

In het G.P.V. is momenteel een ernstige discussie gaande over de samenwerking met het N.E.V. Prof. Douma uit Kampen heeft gepleit voor het beleggen van een kongres om deze zaken door te spreken, naar elkaar te luisteren, te blijven luisteren en elkaar vast te houden.

Het is m.i. een geweldig goed voorstel. Waar christenen elkaar ontmoeten, met elkaar bidden, bijbellezen en danken en over bepaalde problemen spreken, kan en mag men elkaar niet loslaten. Dit is ontzettend moeilijk. Het gaat lijnrecht tegen alle menselijke neigingen in. Toch moet het!

Het was bijzonder goed, toen enkele jaren geleden in de toenmalige vrijg. kerken het herhaalde verzoek gedaan werd om een bid-dag uit te schrijven ter verootmoediging voor de Here God. Het is de enige weg om in bijbelstudie en gebed elkaar te vinden, te her-vinden en te proberen te verstaan wat er moet gebeuren. Het ging nog niet eens om een kongres... Het ging om verootmoediging.

Toen dit goede, christelijke verzoek, een schreeuw uit nood geboren, werd verworpen was de hoop op de goede afloop van de strijd om kerk te brijven voor velen de grond in geslagen. Toen was de hoop op de goede afloop principieel ongegrond geworden, hetgeen later helaas ook zou blijken.

Er zal heus door predikanten en anderen wel eens over bepaalde onderwerpen zo geschreven of gesproken zijn, dat men kan zeggen dat er een gevaarlijke kant aan zat. Aan welk artikel, boek of gesprek zit dat overigens niet?

Dat ergens een gevaarlijke kant aan zit is op zichzelf niets bijzonders. Hoewel men daar aandacht voor moet hebben en er scherp op moet blijven letten, betekent het niet, dat het direkt ketterijen zijn en dat de betreffende mensen ketters zijn.

Waar men gelooft in God en in Jezus Christus, de bijbel als betrouwbaar Woord van God aanvaardt, daarnaar luistert en luisterend over allerlei zaken spreekt en daarin de reformatorische confessie trouw wil blijven, moet men elkaar vasthouden. Waar men voor het Woord van God niet meer buigt is de appèl-basis verdwenen en voor mij het eind van het gesprek in zicht.

Om maar een voorbeeld te noemen: in de geref. kerken („buiten verband”) en in ons blad ken ik geen predikanten en andere scribenten die dit niet erkennen. Integendeel!

■ Wat is „de wil van God”?

Het woord „God” wordt door ons mensen vaak, zeer vaak gebruikt. In ons persoonlijk leven, i.v.m. het oprichten van een vereniging, een kerkscheuring enz. gebruiken wij vaak de naam van God. Het is altijd: de wil des Heren, en de eis des Heren, het gaat ook altijd om het recht des Heren, het is een werk des Heren, enz.

Wij weten het precies...

Weten wij het zo precies?

Het is natuurlijk prachtig, wanneer mensen willen leven naar het Woord van God, maar aan ons taalgebruik zit wat dit betreft een groot gevaar.

In de kerkgeschiedenis komen wij het beroep op de wil, de eis, het recht des Heren zo vaak, zo benauwend vaak tegen. Wij weten ook, dat deze uitdrukkingen vaak verkeerd gebruikt werden.

Ik ben bang voor het gemakkelijke en vele gebruik van deze uitdrukkingen. Er is reden voor om te vragen of men wel beseft over Wie men het heeft.

De vraag naar de wil van God is ook voor de heer Jongeling de centrale vraag. En terecht! Met deze vraag moet ernst gemaakt worden, maar men moet evenveel ernst maken met de voorzichtigheid en menselijke bescheidenheid om te zeggen: dit is de wil van God of zó zegt de Here!

Niet dat dit nooit gezegd zou kunnen worden. Een christen moet biddend en bijbellezend belijden wat de wil van zijn Meester is. Maar bescheidenheid en voorzichtigheid blijven geboden.

De naam van God wordt veel, ontzettend veel misbruikt. Niet zelden wordt de indruk gewekt, dat God voor de karretjes van mensen wordt gespannen.

Op blz. 75 van het genoemde boek spreekt de heer J. over dr Bruins Slot en prof. Verkuyl en zegt hij o.a.: „Als u mij vraagt of ik hen ook kan zien als mede-arbeiders Gods, politiek gezien, dan kies ik namelijk duidelijk voor het nee!”

In datgene wat zij nastreven, voorzover het lijnrecht staat tegenover wat ik nastreef, kan ik niet de stuwkracht zien van eenzelfde God, die tot deze dingen roept. Dan zeg ik, nee! Als ik ja zei, zou ik niet meer durven zeggen: zo zegt de Heere! Als ik zeg hoe God het wil, moet ik daar ook duidelijk tegenover stellen dat Hij het op hun manier **niet** wil! Het is mijn overtuiging dat prof. Verkuyl en dr Bruins Slot in dit opzicht dwalen en dwaling mag ik beslist niet „een aspect van de waarheid” noemen. He principe van Verkuyl is in wezen revolutionair. Nu weet u concreet mijn standpunt. Ik heb een koers uit te stippelen. Als hij zegt: Het is die koers, dan zeg ik, nee!...”

Vraag: mag een christen zó spreken over „de wil van God” en „zo zegt de Here”?

Letterlijk zegt de heer J.: Als ik zeg hoe God het wil, moet ik daar ook duidelijk tegenover stellen dat Hij het op hun manier niet wil...

Op dezelfde bladzijde zegt de heer J. ook, dat je over deze onderwerpen haast niet zonder misverstanden kunt spreken.

Ieder zal ogenblikkelijk bereid zijn te zeggen, dat hij het goed bedoelt en God niet voor zijn karretje wil spannen en de naam des Heren niet wil misbruiken. Volledig akkoord, maar de manier waarop de heer J. over God spreekt doet mij huiveren. Ik verdedig de heren Verkuyl en Bruins Slot niet, maar de heer J. (als mens) weet mij te veel van God en hij gaat hier duidelijk over de schreef.

In de A.R.P. is een discussie gaande tussen mr Biesheuvel en prof. Verkuyl. Laatstgenoemde heeft gezegd, dat het gebruik van atoomwapens tegen de wil van God is. Mr Biesheuvel waarschuwde voorzichtig te zijn met: zo zegt de Here!

Hoewel de heer J. het niet met prof. Verkuyl eens is m.b.t. het gebruik van atoomwapens, vindt hij de motivering van Biesheuvel onjuist. „Kijk, deze motivering zou

ik er niet bij gegeven hebben, want ik vind juist dit een zwakte in de huidige A.R.P. Men durft niet meer concreet te komen met: zo zegt de Heere!” (118)

Alsof dat zo gemakkelijk is...

Dat de heer J. meent een bepaalde koers te moeten uitstippelen is te begrijpen, maar dat hij er nogal vlot de naam des Heren mee in geding brengt, is onvoorzichtig en verwerpelijk.

Nogmaals: ik ontken niet dat het niet gezegd kan worden, maar wij moeten op onze hoede zijn voor het misbruik van de naam des Heren.

De verkondiging van het Evangelie van Jezus Christus tot heil van de mensen gaat onder de onvoorwaardelijke aanspraak: zo zegt de Here! Maar er is verschil tussen de verkondiging van het heil en de beslissingen die iedereen in de dagelijkse praktijk van het leven moet nemen. Men kan persoonlijk ergens heilig van overtuigd zijn de wil van God op deze bepaalde wijze te doen, maar elk mens zal met individuele geloofservaringen in een gesprek met anderen zeer voorzichtig moeten zijn.

Abraham Lincoln heeft eens de wijze woorden gesproken: „Zeg nooit: God staat aan onze kant, bidt liever dat wij aan Gods kant zullen blijken te staan.”

Is het altijd zonder meer duidelijk wat de bijbel zegt om in een concrete situatie dit of dat te doen?

Kan iemand mij vertellen, dat het zonder enige twijfel de wil van God is deze of die partij te stemmen?

Kunnen wij dat?

Is de bijbel altijd voor één uitleg vatbaar. Zijn er geen verschillen in exegese meer?

Iemand kan misschien profeteren, maar laat hij ook dan niet over zichzelf heen schreeuwen maar profeteren naar de máte van het geloof en de genade die hem gegeven is.

Niet: stem die of die partij, wordt lid van die en die vereniging, zó zegt de Here! Bescheidenheid blijft geboden. Elke menselijke mening is eenzijdig, elk menselijk inzicht is beperkt en al ons kennen is onvolkomen. Wij moeten proberen bijbellezend en biddend zo zuiver mogelijk te leven naar de wil van God, voorzover wij die kunnen verstaan en geen grote woorden gebruiken.

Kunnen de heer J. en het G.P.V. dan geen fouten maken?

Natuurlijk wel, maar zegt hij: Gods Woord is onfeilbaar!

Als wij daar vanuit gaan, hebben wij geen ongelijk. (131)

Ja, ja, 't is een mooie redenering!

Als wij daar vanuit gaan...

Het ernstige is nl. dat wij zo vaak **menen** van Gods Woord uit te gaan en er door onze zondige natuur niet zelden radikaal naast zitten.

Mensen die het ménen te weten, zijn slechts zelden van een dwaalweg terug te roepen!

In het bovenstaande sprak ik over geboden bescheidenheid. Dit brengt voor christenen altijd enige verlegenheid met zich mee, omdat wij met het gebed „regeer ons door Uw Geest en Woord” en luisterend naar dat Woord onze weg tastend moeten gaan.

Gods Woord is een lamp voor onze voet.

Het is geen schijnwerper, die een kilometer zicht geeft, maar een voetlamp, die niet veel, maar wel voldoende licht geeft.

Het ging om de vraag van het gebed: Here wat wilt U dat wij doen moeten.

Leer mij o Heer, Uw paden kennen.

Leer mij Uw weg verstaan.

Ons zicht is beperkt, maar wij gaan voorwaarts. In vertrouwen op God gaan wij voorwaarts. Dat is onze kracht, die wij — ondanks onze menselijke beperktheid en zwakte — in het geloof ontvangen.

Dit is het eerste artikel n.a.v. het boek over de heer J. en enkele daarmee in verband staande problemen.

Ik blijf bij mijn mening, dat veel in het boek mij aangesproken heeft. Andere gedeelten meen ik van vraagtekens te moeten voorzien.

Het gaat niet om de persoon van de heer Jongeling. Wel meen ik, dat enkele uitspraken van hem te ver gaan en verwerpelijk zijn.

Deze gevaren bedreigen overigens elk mens dagelijks.

Niemand gaat vrij uit!

EVANGELISATIE-MEETING IN DE BILT

Op 29 januari a.s., om 8 uur n.m., wordt in de Sporthal in De Bilt een meeting gehouden voor jong en oud, waarin het Evangelie door Woord en zang zal worden uitgedragen.

Deze grootse meeting wordt georganiseerd door de Geref. en Vrijgemaakte Kerk van De Bilt.

De medewerkers aan deze avond zijn: Het Christelijk Residentie Mannenkoor o.l.v. hun nieuwe dirigent Jan van de Waart; de Politie Muziekvereniging „Excelsior” uit Hilversum o.l.v. de heer Verbruggen; de Youth for Christ uit Zeist met hun Life and Light Singers; ds G. A. Brucks, directeur van Youth for Christ Nederland.

Toegangskarten à f 1,75 verkrijgbaar bij G. de Raad, Prof. Eyckmanweg 13, De Bilt, tel. 030-763607 en op de avond van de meeting aan de ingang van de Sporthal.

Komt allen, samen met uw buitenkerkelijke burens en kennissen.

Ons vakantie reisplan 1972

OOSTENRIJK

We gaan weer **kamperen in de alpen**. De boerderij van de familie Flatz in het Bregenzerwald zal opnieuw het centrum zijn voor een onvergetelijke vakantie.

Vertrek 17 juli. Duur tien dagen. Prijs 300 gulden (all in).

Bij voldoende deelname zal er ook een hotelreis geplanned worden. Vertrek 3 juli.

Aanmelden bij de reis/kampeerder J. Wijnsma, Langrousterwei 296 A, Ooster Nijkerk, tel. 05192 - 293.

ITALIE

Een **gezellige jongerenreis** naar Limone met vele mogelijkheden tot excursies o.a. Venetië en Verona.

Deze volledig verzorgde hotelreizen zijn uniek.

We vertrekken op 10 en 17 juli voor een reis van dertien dagen naar het Gardameer. Prijs 495 gulden.

We vertrekken op 20 juli voor een reis van tien dagen naar het Gardameer. Prijs 430 gulden.

Voor beide reizen is verlenging mogelijk. Folders op aanvraag.

Inlichtingen Ds S. Wijnsma, Zaan 21, Zwolle, tel. 05200 - 32064.